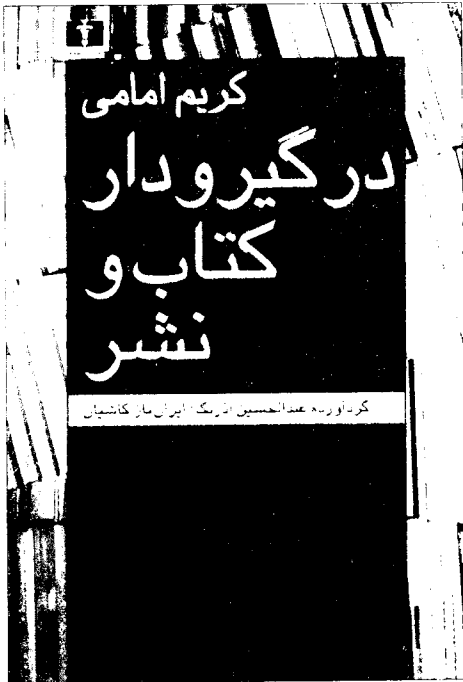


در شیوه نگارش خط فارسی

کریم امامی

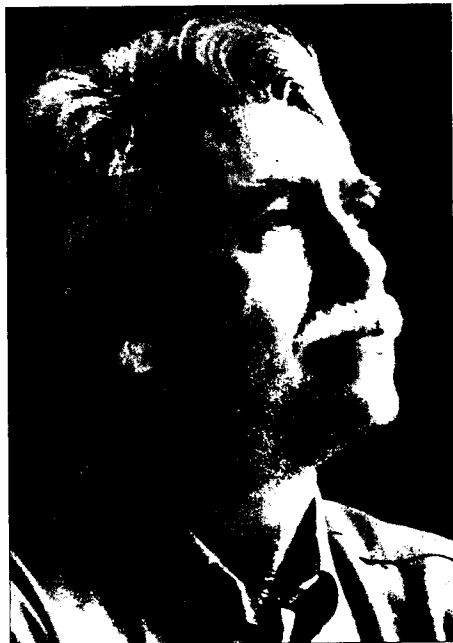
مقدمه: اخیراً دو کتاب دیگر از مقالات مرحوم کریم امامی به همت همسر ایشان گلی امامی منتشر شده است. اولین کتاب مجموعه‌ی از مقالات امامی درباره ترجمه با عنوان از پست و بنا، ترجمه، جلد دوم است. اقبال امامی مجموعه‌ی از مقالات خود را با همین عنوان منتشر کرده بود. نشرات نیوف هر دو جلد را با طرحی جدید و یکسان بچاپ رسانده است. جلد دوم که عبدالحسین آذرنگ و مزده دقیقی آن را تدوین کرده‌اند، چهار بخش دارد.



بخش اول شامل ۱۵ مقاله و گفتگو درباره ترجمه است. بخش دوم در بردارنده پنج گفتار درباره فرهنگ‌های زبان انگلیسی است. بخش سوم شامل مقالات ۲۲ کارگاه ترجمه است که در مجله مترجم بچاپ رسیده است. در بخش چهارم نیز ترجمه چند شعر از فارسی به انگلیسی آمده است. کتاب دیگر، با عنوان درگیر و درگیر در نشر مجموعه ۳۷ نوشتار و گفتار مامی در زمینه‌های نشر کتاب، اقتصاد کتاب، نشر، ویرایش، حق مولف و کتب و کتابخوانی است. این مجموعه را عبدالحسین آذرنگ با همکاری ایرین ناز کاشیان تدوین کرده و مقدمه مبسوطی هم بر آن نوشته است. ما از خانم گئی مامی که همت کردند و این مجموعه مقالات بسیر ارزشمند ولی پرکنده درباره ترجمه و نشر را یکجا جمع کردند و بچاپ سپردند و نیز از انتشارات نیوفر که با ضاحی و چاپ زیبایی این دو مجموعه بر ارزش آنها افزودند بسیار تشکر می‌کنیم و امید داریم دیگر نوشته‌های پراکنده مرحوم مامی نیز بزودی در دسترس علاقه‌مندان قرار گیرد.

برای اینکه، به شیوه اهل قلم، یادی از مرحوم مامی کرده باشیم؛ که بهترین یار و یاور مترجم بود، یکی از مقالات ایشان را در اینجا دوباره چاپ می‌کنیم. این مقاله که عنوان آن 'نروم بازنگری در شیوه نگارش خط در فارسی است و اولین بار در شماره ۷۴-۷۳ مجله آدینه، نوروز ۱۳۷۱ بچاپ رسیده، از کتاب درگیر و درگیر کتاب و نشر انتخاب شده است. در این مقاله مامی به بحث درباره یکی از مهم‌ترین مشکلات عرصه تالیف و ترجمه می‌پردازد، مشکلی که دامن‌گیر زبان فارسی است و هنوز راه‌حلی برای آن پیدا نشده است. پیشنهادات مامی برای حل این مشکل، حاکی از دقت نظر علمی، روشن بینی، آگاهی از موضوع و شیوه بخردانه و احتیاط‌آمیز ایشان است.

لزوم بازننگری در شیوه نگارش خط فارسی



ضی چند قرنی که کتابت در ایران در دست محرران و کاتبان بود و از چاپ حروفی سریبی هنوز خبری نبود، قوعده خاصی به عنوان شیوه نگارش وجود نداشت، جز آن چه اصول زیبایی شناختی خط نستعلیق یا شکسته یا شکسته نستعلیق حکم می کرد. اگر سه واژه "این"، "است" "که" را به صورت "اینستکه" به هم می چسبانند، به این سبب بود که ترکیب حروف آن قشنگ از آب در می آمد و چون اتفاقاً ترکیب پرستعمالی هم بود، به مرور ایام آن قدر روح یافت که هنوز تعدادی از جوانان قدیم

این ترکیب را به کار می برند و در متون ناویراسته هم به همین صورت حروفچینی می شود، و اگر "بینید" را کاتب روزگار پیشین "به بینید" می نوشت، صرفاً به این سبب بود که از کثرت دندانه های پیاپی بکاهد و خواندن را آسان تر کند؛ هر چند که سهولت خواندن هم یگانه دل مشغولی خوشنویسان گذشته نبود. کتابت، هنر خواص بود و آدم فاضل کسی بود که با احاطه خود به شعر و ادب فارسی و عربی می توانست رمز تفتن های معمایی خطاط را در یک نظر بگشاید. پدر بزرگم در نامه هایی که کپه گاه به من می نوشت، حتی یک نقطه هم به کار نمی برد و من بی سواد، حیران و سرگردان، ساعت ها به نامه خیره می ماندم بلکه چند کلمه آن را کشف رمز کنم. خوشبختانه بیش تر مطالب نامه های آن شادرون سلاه و احول پرسی و نصیحت در قالب کنیسه های مستعمل بود.

در سال های رواج چاپ سنگی و در نیم قرن اول رواج چاپ حروفی، باز هم تغییر چندانی در شیوه نگارش پیش نیامد، هنوز همان سنت های بازمانده از کاتبان قدیم کم و بیش ادامه داشت. تا نیمه دهه ۱۳۳۰ که برای پایان دادن به اغتشاشی که در چاپ کتاب های درسی پدید آمده بود، وزارت معارف وقت به راهنمایی موسسه انتشارات فرانکلین "سازمان کتاب

های درسی" را بنیاد نهاد و یکی از اولین اقدامات آن سازمان کوششی برای اعمال یک نوع رسم الخط واحد در همه کتاب‌های درسی بود. و این سنتی شد که هنوز هم دمه دارد.

حکم اول، به هم چسباندن همه حروف در هر کلمه مستقل عم از ساده و مرکب بود. و کتاب‌های آن سال پر از فرط‌کاری‌های چون "دانشسرایعنی" و "مجلسشورایعنی" شد. البته در دستورالعمل‌های بعد روشن کردند که صفت و موصوف و مضاف و مضاف‌لیه و نباید به هم چسباند و مثال بعد از ترکیبات طولانی ناخوشایند کم شد. کمیسیونی از دبیران نهاد از عضدی تکدمی فرستاد و اولین قواعد "درست‌نویسی" (orthographic) فارسی را وضع کردند و این قواعد در جزوه‌هایی به چاپ رسید و راهنمای نسخه‌پردازی در موسساتی شد که متون را قبل از چاپ ویرایش می‌کردند. در یک مرحله، موسساتی چون [انتشارات] فرانکفون به اندازه‌ی در عملاً شیوه رسم الخط خود پی می‌فشارند و تخطی از آن را غیرمجاز می‌دانستند که بعضی از مولفان و مترجمان طرف قرار داد ناچار بودند در پیش گفتار کتاب توضیح بدهند که رسم الخط تحبیبی از آن نشر است و آن بی‌تفسیراند. و گاه تفرق می‌افتد که ترجمه معیوبی با صل خود مقابله نمی‌شود ولی رسم الخط نشر تمامه و کمال در همه متن با دقت مکانیکی خاصی اعمال می‌گردید. همان قضیه ویرانی خانه و نقش ایوان! اگر پس از این همه سالی که دستورالعمل‌های رسم الخط سازمان کتاب‌های درسی و فرانکفون و بعد مرکز نشر دانشگاهی به کار برده می‌شوند یک ربع قرن مهلت برای روح این دستورالعمل‌ها کافی نبوده است؟! یک شیوه نگارش و واحد مورد پذیرش همگانی قرار گرفته بود. امروز ما دیگر مسئله‌ی به هم "رسم الخط" اندیشیم و روشن هیچ را - هر چه که بود - به کار می‌بستیم ولی متأسفانه جز قبول عمده دو سه قاعده ملا جلا کردن می‌در فعال مستمری. یا "به" حرف اضافه، در همه موارد اتفاق نظر وجود ندارد. و مخصوصاً در مورد به هم چسباندن جزای واژه‌های مرکب اختلاف نظر زیاد است و گذر به جایی رسیده که عمده‌ی به هم گمی طرفدار جدا نویسی شده‌اند و عده‌ی دیگر حتی در مورد چسباندن نشانه جمع‌ها، به هم و نیز چسباندن پسوند‌های "تر" و "ترین" به صفت‌های تفصیلی و عالی تردید دارند.

ما هنوز هم می‌توانستیم بین اعطاف را داشته باشیم که از قبول یک شیوه نگارش و واحد صرف نظر کنیم و هر کس به راه خود برود (چنان‌که دکتر اعنی مترجم صدیقی زبان شناس فاضل همین را پیشنهاد می‌کند) جز اینکه نااستفاده وسیع و روز افزون از کامپیوتر در عرصه

لزوم بازنگری در شیوه نگارش خط فارسی / ۵۵

نگارش و حروفچینی پردازش متون به طور کل، حل و فصل مسنده رسم الخط فوریت پیدا کرده است. چون کارهایی است که می توانیم برای سبک شدن بار خود از کامپیوتر بخواهیم و از امکانات آن در غنظ گیری املائی و شکستن واژه های چند هجایی در انتهای سطرها و نیز استخراج بسامدهای و ژگانی و حتی عملی نوع رسم الخط مکانیکی مسود بجوییم. ولی پیش از همه این کارها باید موارد ابهام را کلاً رفع کنیم و به یک سلسله قاعده های ساده و منطقی و معقول برای شیوه نگارش برسیم تا از آنجا به بعد برنامه نویس ها دست به کار شوند و نرم افزارهای مورد نیاز ما را فراهم بیاورند.

در راه بازنگری به مسئله شیوه نگارش خط فارسی، پیشنهاد یرج کابلی (آدینه ۷۲) پیشنهادی است جدی و سنجیده و شایسته توجه. کابلی با بهره گیری از تجربیات خود در کار تألیف و ترجمه و با تکیه بر اصول زبان شناسی و با آشنایی نزدیک با کارکرد و کاربرد کامپیوتر، پیشنهاد خود را تدوین کرده و پیش نویس آن را قبل از انتشار نیز به نظر دوستان و آشنایان علاقه مند رسانده و در آن چند بار تجدید نظر کرده است. اینک که متن پیشنهاد در آدینه انتشار یافته، در معرض اظهار نظر گروه های وسیع تری از علاقه مندان و کارشناسان قرار دارد و جزئیات امر ضعباً بیش تر حلاجی خواهد شد.

یکی از جانب ترین نکات در پیشنهاد کابلی، بی فاصله نویسی کلمات مرکب است به جای به هم چسباندن جزای و واژه های چند عنصری که توصیه دستور العمل های موجود است. مثلاً "عقب نشینی" به جای "عقب نشینی". البته تدوین کنندگان همان دستور العمل های اولیه هم گفته اند که هر گاه واژه ترکیبی به هم پیوسته ی نازیبا ز آب درآید، اجزای آن را می توان به هم نزدیک، ولی جدا نوشت. یک شکل این دستور به هم چسباندن، تسری زیانتن شمول آن به حروف ا، د، ذ، ر، ز، ژ، و، ه است که حضور آن ها در واژه های فارسی خیلی بیش تر از تعداد آن هاست و به تخمین نگارنده حدود ۳۰ درصد کل واژه های پر استعمال را در بر می گیرد، و این مستثنای کوچکی نیست. در یک مورد به یاد می آورم که کوشش نسخه پرداز برای به هم پیوستن اجزای ترکیب "قهوه ای رنگ" حاصلی بیش از "قهوه ایرنگ" به بار نیاورده بود! یک شکل دیگر همین دستور دگرگون ساختن شکل واژه صلی در حالت ترکیب است. به طوری که درست خواندن و درک کلمه مرکب اغلب نیاز به مکشی برای بازشناسی عناصر آن پیدا می کند. مخصوصاً وقتی یکی از اجزای کلمه به ن یا ل یا س یا

ص یا حروفی از این قبیل ختم شود و دویز انتهایی بین حروف فضای مطبوعی در خط ایجاد می‌نمایند. این جزء را وقتی به جزء بعدی بچسبانیم، دایره جای خودش را به دندانه می‌دهد و شکل کلمه عوض می‌شود. مثلاً "پاینترین" که در مقایسه با "پایین‌ترین" موجودی است در نظر اول به کنی ناآشنا، و به همین ترتیب "شکفتنها" و "رستنها" در مقایسه با "شکفتن‌ها" و "رستن‌ها". حسن بزرگ بی‌فاصله نویسی این است که هیچ یک از دو مشکل بالا دامنگیر آن نمی‌شود و قاعده‌ی آن است که می‌تواند استثناً نداشته باشد.

بازنگری در کار رسم الخط را این بار باید به شکل کملاً متفاوتی انجام داد. گز بارهای پیش تنها فضلاً گرد هم نشسته و حکم کرده‌اند. این بار هم کسانی که به نحوی، به هر نحوی، با خط سر و کار دارند باید در تصمیم‌گیری دخالت داشته باشند. به نظر حقیر گروه‌های زیر باید نمایندگانی در جمع داشته باشند:

__ نویسندگان، شاعران، مترجمان، روزنامه‌نگاران و خلاصه هر کس که کارش نوشتن است.

__ محققان، دبا و مصححان متون کهن.

__ ویرستانان و نسخه‌پردازان. کسانی که بار یک دست کردن رسم الخط متون تا به حال بردوش آنان بوده است.

__ زبان‌شناسان، که پیشنهادها را با توجه به ساختار و کاربرد زبان ارزیابی کنند.

__ مربیان و کارشناسان تعلیم و تربیت. چرا که یکی از هدف‌های مهم تدوین یک شیوه‌نگارش، آسان‌تر ساختن آموزش خواندن و نوشتن به نوآموزان است.

__ خوشنویسان و هنرمندان گرافیک و مخصوصاً طراحان حروف. در دستورالعمل‌های موجود احساس نمی‌شود که توجه خاصی به زیبایی شناسی خط فارسی شده باشد. در حالی که بذل عنایت به امری که بخشی از میراث فرهنگی و هویت ملی ما به شمار می‌آید کاری است اثر می.

__ کارشناسان حروفچینی. که به ما بگویند کدام یک از پیشنهادها از نظر فنی و ملاحظات عملی مسئله‌انگیز است.

__ برنامه‌نویسان کامپیوتر که حضور آنان نیز ضروری است، چر که راه‌گشای امکانات بی‌شمار کامپیوتر بری فارسی زبانان خواهند بود.

لزوم بازنگری در شیوه نگارش خط فارسی ۵۷

هدف های به کارگیری رسم الخط یک دست را نیز باید از پیش معبوه کرد. صولاً از این کار چه صرفی می‌خواهیم ببندیم؟ به عقیده نویسنده این سطور، اهداف زیر را باید مد نظر قرار داد هر چند که در عمل ممکن است هدف های دیگری نیز مطلوب به نظر برسند.

— آسان‌تر ساختن نوشتن و خواندن و درک سریع واژه‌ها و عبارات

— حفظ زیبایی خط فارسی

— سهولت استفاد از قواعد پیشنهادی و کم استثنا بودن آن‌ها. در دستورالعمل‌های موجود همزه در کلمات فارسی (مثلاً پائیز) تبدیل به ی می‌شود ولی همزه در کلمات عربی (مثلاً جزئی) تغییر نمی‌کند. نتیجه چه شده است؟ همه جزئی‌ها جزیی شده‌اند و همه رئیس‌ها رئیس. یا ب اول واژه‌ها را در نظر بگیرید که سه دستور دارد: ب حرف اضافه جدا نوشته می‌شود (به او نه باو)؛ ب تأکید به فعل امر می‌چسبد (بین نه به بین) و به صفت ساز بر سر اسم که می‌نشیند به آن وصل می‌شود (کار بجان به جا). تشخیص این موارد برای ادیب آسان است، ولی برای بسیاری از جوانان دینم‌های که امروزه در امور جاری نشر فعالیت دارند ممکن است آسان نباشد.

— پرهیز از به تصویب رساندن پیشنهادهای شدیداً انقلابی و سنت شکن؛ البته این نظر حقیر است و ممکن است دیگران نظرهای متفاوتی داشته باشند. ولی تصور من این است که اگر قصدمان ارائه پیشنهادی است که در ایران کاربرد عام پیدا کند و حتی فارسی‌گویان خارج از کشور را هم تحت تاثیر قرار دهد باید به دنبال دستیابی به نظر جمع (Consensus) و حتی نظر خواهی از قشرهای نسبتاً وسیعی از علاقه‌مندان باشیم و نه فرد گرایی.

— عملی بودن پیشنهاد از لحاظ فنی در سیستم‌های حروفچینی موجود مثلاً استفاده از یاء منقوط عربی، همین که مهندس کابلی پیشنهاد کرده است، به جای یاء نسبت به کار ببریم، (و در حال حاضر من آن را روی صفحه کامپیوتره نیافتم) آیا در حال حاضر برای همه عملی است؟ در آینده که همه چیز صد درصد کامپیوتری شد، کم و بیش هر پیشنهادی عملی خواهد بود. ولی در حال حاضر چه قدر عملی است؟

و پیشنهادها چه گونه و در چه مرجعی به تصویب نهایی برسند بهتر است و چه تضمینی برای اجرای آنها وجود خواهد داشت؟ اجازه بدهید صحبت از تصویب نهایی و رسمی شدن دستورالعمل جدید را نکنیم. اگر دستورالعملی ۲۵ سال رسماً در کتاب های درسی نشریات

دیگر وزارتی به کار بسته شود و هنوز در همه طبقات با سود کشور روح عام نیافته باشد. لابد اشکالی دارد که به ضرب بخشنامه حل نخواهد شد. حقانیت و صالت پیشنهادهاست که باعث پیشبرد آن‌ها خواهد شد. پیشنهاد اگر خوب و عملی و آسان باشد کم‌کم قبول عالم پیدا می‌کند و خودبه‌خود جا می‌فتد. ولی به شرطی که متن آن پس از بررسی‌های اولیه و کارشناسانه و پس از حصول توافق در جمع خبرگان به بایگانی ر‌کد سپرده نشود و همیشه در دسترس علاقه‌مندان باشد. مطبوعات در این میان می‌توانند کمک موشری بکنند. و جمع کارشناسان می‌توند اگر وسعش را پیدا کند نسخه‌های رایگان پیشنهادهای به تصویب رسیده را برای علاقه‌مندان بفرستند.

از آزمایش‌های عملی هم غافل نباید بود. اگر هدف خواندن و درک مطالب را برای نوسودان آسان‌تر بسازد این امر باید عملاً در نقاط مختلف کشور و در میان گروه‌های سنی مختلفی بارها آزمایش شود. نتایج عملی چنین آزمایش‌هایی می‌توند جمع کارشناسان را در جهت انتخاب اصح رهنمون شود.

از جمله نکاتی که نیاز به تصمیم‌گیری دارند. چند مورد را برای یادآوری ذکر می‌کنم. این‌ها البته همه موارد نیست:

— انتخاب میان جدا نویسی (راست پنج‌گانه)، پیوسته‌نویسی (راست پنج‌گانه) یا بی‌فاصله نویسی (راست پنج‌گانه).

— تصمیم‌گیری در مورد انواع ب‌های آغازین.

— تصمیم‌گیری در مورد جدا نویسی یا پیوسته نویسی می در فعال استمراری.

— تصمیم‌گیری در موارد دیگر چون شکل‌های کوتاه شده فعل بودن یا شکسته نویسی.

— تصمیم‌گیری در مورد تبدیل همزه به ی یا حفظ همزه در واژه‌های فارسی.

برای شروع می‌توان پیشنهاد مشروح ایرج کابی را نقطه آغاز بحث قرار داد. کارهای دیگران را هم در این میان نباید فراموش کرد. از جمله کار مفصل و دقیق دکتر شمس ندین ادیب سلطانی در *درآمدی بر چگونگی شیوه خط فارسی* (امیر کبیر، ۱۳۵۴) و فصل "شیوه خط فارسی" و در راهنمای آماده ساختن کتاب (انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۵۶، ص ۱۱۱ تا ۱۹۳). به همه پیشنهادها و دستورالعمل‌های قبلی و موجود نیز باید رجوع کرد.